

Tarihsel maddecilik ve *Kapital* Cilt III

Korkut Boratav

Engels 1878 tarihli *Volkskalender Yıllığı* için kaleme aldığı “Karl Marx” başlıklı makalesinde¹ şunları yazmıştır: “Marx’ın bilim tarihine getirdiği önemli bulgular-
dan sadece ikisi üzerinde durabiliriz. Birincisi dünya tarihinin kavranmasına getir-
diği devrimci yeniliktir... İkinci önemli bulgu ise, kapitalist üretim biçimi içinde
işçinin kapitalist tarafından sömürsünün nasıl gerçekleştiğinin açıklanmasıdır.”

Marx’ın, “dünya tarihinin kavranmasına getirdiği devrimci yenilik”, **tarihsel maddecilik** olarak bilinir. Engels’e göre bu bulgu sayesinde kanıtlanmıştır ki, “yö-
neten ve yönetilen; sömüren ve sömürülen sınıflar daima vardır... Tarihsel gelişim
küçük, ayrıcalıklı bir azınlığın emrindedir; büyük kitle ise **emekleri aracılığıyla
hem kendi cılız rızıklarını ve hem de ayrıcalıklı grupların giderek zenginleşen ge-
çim araçlarını üretmeye** mahkum olmuştur... Bütün **sömürü biçimleri, ödenme-
miş emeğe el koymanın tarz ve yöntem farklarına göre** ayrıştırılabilir.”

İkinci bulgu, “kapitalist üretim biçimine özgü sınıflar arasındaki sömürüyü **artık
değer kuramı** ile açıklıyor. Bu kuram kanıtlamıştır ki günümüzdeki **kapitalistlerin
servetlerinin edinimi, aynen köle sahibinde veya serf emeğini sömüren feodal
senyörde olduğu gibi başkalarının ödenmemiş emeğine el konmasından oluş-
muştur.**”

¹ *Marx-Engels Selected Works*, Moskova: Progress Publishers, 1982, ss. 365-374.

Marx hayattadır ve Engels'in bu tespitine katıldığı kabul edilebilir. Engels, tarihsel maddeciliğin, kapitalizmin incelenmesine öncül olduğunu ima ediyor. *Kapital*'in yayın tarihçesi ise zıt yönlüdür: Kapitalizm üzerine odaklanan *Cilt I*, Marx yaşarken (1867'de), tarihsel maddeciliğe ışık tutan katkıları içeren *Cilt III* ise ölümünden on bir yıl sonra Engels tarafından yayımlanmıştır.

Bu yazıda, Engels'in yazısındaki önerme izlenecektir: Tarihsel maddecilikten başlayıp kapitalizm ile tamamlanan bir anlatımın öğeleri, iki düşünürün diğer katkıları ile birlikte; özellikle de *Kapital*, *Cilt III*'e ağırlık verilerek ortaya konulacaktır.

Sınıflar ve sınıf mücadeleleri, Marx'ın tüm yapıtlarının odağında yer aldığı için, tarihsel maddeciliğin gelişimi, Marx'ın yapıtlarının tümünü içerir. *Kapital Cilt I*'in yazımına başlamadan önceki çalışmalarında aynı sıralamayı izlemektedir. 1850'li yılların ikinci yarısında oluşan *Grundrisse*'nin "Pre-kapitalist ekonomik biçimler" ile ilgili bahisleri, tarihsel maddeciliğin genel çerçevesine oturur.

Kapital'den sekiz yıl önce yayımlanan *Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı* da tarihsel maddeciliğin ana önermelerini içermekte; kapitalizme özgü bir inceleme (paranın bir kısım işlevleri) ise sonrasında yer almaktadır. Bu yapıtta yer alan ve iyi bilinen Önsöz çok önemlidir. Aktarıyorum:

Hayatlarının sosyal üretiminde insanlar ***iradelerine tabi olmayan, belirli, zaruri ilişkiler***, yani maddi üretim güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eden ***üretim ilişkileri*** kurarlar. Bu ***üretim ilişkilerinin tümü, toplumun ekonomik yapısını***, üzerinde hukukî ve siyasi bir üstyapının yükseldiği ve kendisine sosyal bilinç şekillerinin tekabül ettiği ***somut temeli meydana getirirler***. Maddi hayatın üretim tarzı genellikle sosyal, siyasî ve fikrî hayat sürecini belirler. Gelişmelerinin belli bir safhasında maddi üretim güçleri, ***mevcut üretim ilişkileriyle*** ya da ***bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkileriyle***... çatışırlar. Bu ***ilişkiler, üretim güçlerinin gelişme şekilleri*** iken, bunları köstekleyen birer zincir olurlar. O zaman bir sosyal ihtilal devri başlar.²

Ekonomi Politikinin Eleştirisine Katkı, bitirilmiş, olgunlaşmış bir yapıt değildir. Aktarılan pasajlar da tarihsel maddeciliğin temel önermelerini içermesine rağmen, tamamlanmamış bir taslak olarak görülmelidir. Örneğin, burada dört kez kullanılan; bu nedenle büyük önem taşıyan ***üretim ilişkileri*** terimi açıklanmamaktadır. "Mevcut üretim ilişkilerinin hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkileri" ile bir tanımın olsa olsa başlangıcı söz konusu olabilir. Zira, "neyin mülkiyeti?" sorusu yanıtıdır.

Marx'ın diğer yapıtlarında, üretim ilişkileri, ***üretim araçları üzerinde mülkiyet veya tasarruf biçimleri*** olarak anlaşılmış; bu anlamda kullanmıştır. Kavram vardır; olaylara, olgulara, süreçlere ışık tuttuğu için işlevseldir; ancak tanımlanmamıştır. Örneğin *Manifesto*'nun "Burjuvazi ve Proleterler" başlıklı ilk bölümü, *Kapital I*'de "Metalenin Fetiş Karakteri" (Bölüm 1/4), "Sermayenin Genel Formülündeki Çe-

2 a.g.e., s.180-184. Bu makalede Marx ve Engels'ten yapılan alıntılardaki ***vurgular*** bana aittir (K.B.).

lişkiler” (Bölüm 4/2); “İlk Birikim” (Bölüm 24); *Grundrisse*’nin “Pre-kapitalist ekonomik biçimler” ile ilgili bahisleri; somut tarih ve siyaset çalışmaları, örneğin *18 Brumaire* ve *New York Daily Tribune* yazıları bu kavramın kullanımına ilişkin zengin örneklerle doludur. Bu örneklerle Engels’in, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*’ndeki katkılarını ve yukarıda aktardığım Karl Marx yazısındaki yorumlarını da ekleyebiliriz.

Yine de, kavrama, deyim caizse, “cepheden bir giriş” gereksinimi vardır. Mülkiyet, tasarruf biçimleri, özünde neyi açıklamaktadır? Bunların “farklılaşması” ile ne kastediliyor?

Marx’ın 1861’de yazmaya başladığı *Kapital Cilt I*’de aynı sıralamayı izlemesi ve *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*’ya Önsöz’den hareket etmesi beklenemez miydi? Bu yapıtı niçin (ünlü Önsöz gibi) sınıflı toplumların kaynağına giderek ve tarihsel maddeciliği açıklayarak başlatmamıştır? Tam aksine, Marx, önceki eğilimini tersine çevirmiş; *Kapital* üzerinde çalışmaya doğrudan doğruya kapitalizm (sermayenin üretimi, paranın sermayeye çevrilmesi ve artık değer) ile başlamıştır.

Tarihsel maddeciliğin genel ilkeleri ve pre-kapitalist toplumlarla ilgili analizleri ise notlar halinde beklemeye alınmıştır. Bunlar, Marx’ın ölümünden on bir yıl sonra yayımlanan Cilt III’te ortaya çıkacaktır. Bu değişiklik nasıl açıklanabilir?

Bu soruya ışık tutan bir belgeye ulaşmamı, Serpil Güvenç’in önemli çalışması *Kapital’i Topraktan Çıkarınlar* mümkün kıldı. Bu çalışmada yer alan Marx’ın Sigmund Schott’a yazdığı 3 Kasım 1877 tarihli mektup şu ifadeleri içeriyor: “Gerçekte ben *Kapital*’e üçüncü tarihsel bölümle, bugün sunulan sıralamanın tam tersinden başlamıştım; en son ele alacağım birinci cilt yayın için önce hazırlandı; derhal basıldı; bu arada... öteki iki cilt ham malzeme olarak kaldı.”³

Bu mektupta, Engels’in önerdiği ve *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*’da uygulanan (tarihsel maddecilik → kapitalizm) sıralama doğrultusu ve önce hazırlanan, basılan kapitalizm analizinin “en son” ciltte yer alacağı bir ön-tasarım ima edilmektedir.

Engels’in, “Marx’ın bulguları” üzerinde yazının başında aktardığım sıralaması, bu mektuptan bir yıl sonra yazılmıştır. İki arkadaşın bu analitik sıralamada hemfikir olduğu düşünülebilir. O zaman sormak gerekiyor: 1859’daki bu ön-tasarımın sıralaması, *Kapital*’i kaleme alırken Marx tarafından niçin değiştirildi?

Yanıtı, Serpil Güvenç’in verdiğini düşünüyorum: *Kapital Cilt I*, sınıf mücadelelerinin çetinleştiği bir tarihte öncelik kazandı ve öne taşındı. İşçi sınıfının yepyeni bir uluslararası mücadele örgütü (I. Enternasyonal) 1864’te kurulmuştu. Marx bu örgütte zaman zaman aktif rol alacaktı. İlk yapıtlarından birinde aydınlanma filo-

3 S. Serpil Güvenç, *Kapital’i Topraktan Çıkarınlar* (Ankara: Yazılama Yayınevi, 2018, s. 47). Özgün metni (Karl Marx ve Friedrich Engels, *Collected Works*, Vol. 45, 1874-1879, s. 201) de bana ulaştıran Serpil Güvenç’e teşekkür ederim. *Kapital’i Topraktan Çıkarınlar* ise, yapıtın kaleme alınmasını, Almanya basımını; Rusça, Fransızca, İngilizce, Türkçe çevirilerini, yayımlanmalarını anlatmaktadır. Güvenç’in kitabı için yazdığım ve orada yayımlanan *Sunuş* bu yazının da ana kaynağını oluşturmuştur.

zoflarını “dünyayı değiştirmeye” davet eden Marx, bu ortamda *Kapital I*’i tarihsel maddeciliğin anlatımı ile başlatamazdı. Kitabın içeriğini de, Avrupa’nın güncel sınıf mücadeleleri ortamında “proletaryanın kendi amaç ve çıkarlarının aydınlatılmasının bir amacı” olarak tasarladı. Tasarım tuttu ve *Das Kapital*, sonraki yıllarda, devrimciler tarafından “işçi sınıfının incili, kılıcı, kalkanı” olarak nitelendirildi.

Yukarıda ifade ettiğim soruna dönelim: “Üretim ilişkileri” ifadesi ve terimi, nasıl kavramsallaştırabilir? Marx ve Engels’in çeşitli yapıtlarında yer alan ipuçlarını “cepheden bir giriş” ile tamamlayan ve bir tanıma çok yaklaşan bir anahtar, bence, *Kapital, Cilt III*’te, Bölüm 47/2’de yer alıyor:

Dolaysız üreticilerin ödenmemiş artık emeğine el koymanın özel ekonomik biçimi üretimin içinde doğarak ***yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkiyi belirler*** ve karşılığında üretimi de, belirleyici bir unsur olarak, etkiler. Bizatihi üretim ilişkilerinden doğan iktisadi topluluğun tüm kuruluşu (formasyonu) da bunun üzerine bina edilmiş olur. Bir bütün olarak sosyal yapının ve bunun yanı sıra hâkimiyet ve bağımlılık ilişkisinin siyasî biçiminin, kısacası devletin bu yapıya tekabül eden özel şeklinin özündeki sırrı, gizli temelini açığa vuran şey, daima ***iş koşullarına malik olanlarla dolaysız üreticiler arasındaki doğrudan ilişkidir***; tabii ki bu ilişki daima çalışma yöntemlerinin ve dolayısıyla emeğin sosyal üretkenliğinin gelişminde belirli bir aşamaya tekabül eder.

Bu genel açıklama, “Kapitalist Toprak Rantının Doğuşu”nun incelendiği bahiste (Bölüm 47’de) yer aldığı için, derhal somutlaştırılıyor: “Rantın en basit ve en ilk biçimi olan emek-rantla ilgili olarak şu kadarı açıktır: Rant burada ***artık-emeğin ilk biçimidir*** ve onunla çakışır.”⁴

Böylece, Engels tarafından 1894’te yayımlanan *Kapital Cilt III*, üretim ilişkileri kavramını, “***dolaysız üreticilerin ödenmemiş artık emeğine el koymanın özel ekonomik biçimi***” olarak tanımlamış oluyor.

Bu tanımın öncülleri elbette vardır. Birisi, Engels’in yukarıda aktardığım 1878 tarihli makalesinde Marx’a atfettiği, “bütün sömürü biçimleri, ödenmemiş emeğe el koymanın tarz ve yöntem farklarına göre ayrıştırılabilir” tespitidir. Benzer tespitler, ***Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni***’nde de vardır.

4 Karl Marx, *Capital, Volume III*, Moskova: Foreign Languages Publishing House, 1959, Bölüm 47, s. 772. Burada, çok değerli bir çalışma ürünü olan Türkçe çeviriyi (*Kapital, III. Cilt*, 2015, Yordam Kitap, s.777’yi) değil, İngilizce metin üzerinde ilk kez 1970’te yaptığım çeviriyi kullandım. Esas olarak iki nedeni var. (1): İlk cümlede yer alan “***yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkiyi belirler***” ifadesinin, Yordam metninde “efendilik-kölelik ilişkisini belirleyen...” olarak çevrilmiş olmasıdır. İngilizce metin “the relationship of rulers and ruled” olduğu (ve sınıflı toplumların tümü kast edildiği) için, kendi çevirimi yeğledim. (2): “Rant burada artık-emeğin ilk biçimidir” cümlesi, Yordam metninde “Rant burada artık-değerin ilk biçimidir” olarak çevrilmiştir. İngilizce metin, “labour-rent, the simplest and most primitive form of surplus-labour” olduğu için (ve kapitalizme özgü bir ifade olmadığı için) kendi çevirimi yeğledim.

Marx'ın kapitalizm-öncesi bölüşüm/sömürü ilişkilerine değindiği *Kapital Cilt I*, “İlk Birikim” (Bölüm 24)’te, *Grundrisse*’nin “pre-kapitalist ekonomik biçimler” ile ilgili bahislerinde; köylülük sorununu tartıştığı tarih ve siyaset çalışmalarında, örneğin Serpil Güvenç’in incelediği Rusya ile ilgili yazışmalarında⁵ yer alır.

Ancak, en sistematik, kapsamlı çözümlemeler için tekrar *Kapital Cilt III*’e başvurmak gerekecektir. Pre-kapitalist artık-emek biçimleri (ticarî kâr, tefeci faizi ve emek-rant, ürün-rant olarak) bu cildin IV, V, VI ve (kısmen) VII. kısımlarında incelenmiştir.

Bu gözlemlerden hareketle Marksist politik iktisadın ana gündemine de ulaşmış oluyoruz: Marx, Cilt III, Bölüm 47/2’de yer alan “**artık-emeğe el koyma**” olgusunun farklı biçimlerini (piyasa-içinde veya dışında gerçekleşen tüm yöntemleri) “**ekonomik**” sıfatı altında topluyor. Böylece, kapitalizm dahil tüm sınıflı toplumları kapsayacak olan **politik iktisat disiplininin** ana konusunu da belirlemiş oluyor. Bölüşüm ve sömürü ilişkilerinin teşhisi, çözümlenmesi...

Böylece belirlenen, açıklanan **üretim ilişkileri kavramı**, hem tarihsel maddeciliğin hareket noktasını oluşturuyor; hem de sınıflı toplumların ekonomik analizi (politik iktisat) ile bir köprü kuruyor. *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*’ya Önsöz’le birleştirelim: Üretim ilişkileri ve üretim güçlerinin sentezine **üretim biçimi** denir; bu düzlemin hukukî, siyasî, ideolojik üst yapı ile bütünleşmesi **toplumsal formasyon** (sistem) kavramına ulaşır.

“Artı emeğe el koyma” biçimleri, Marx’ın ifadesiyle, “yönetenlerle yönetilenler arasındaki ilişkiyi de belirler”. Burada yöneten/yönetilen ayrımının devlet/sivil toplum ayrımına değil, tahakküm eden (sömüren) ve bağımlı (sömürülen) sınıflar ikilemine açılmaktadır.

Bu gözlemlerden hareketle Marksist politik iktisadın ana gündemine de ulaşmış oluyoruz: “**Artık-emeğe el koyma**” olgusunun farklı biçimleri (piyasa-içinde veya dışında gerçekleşen tüm yöntemleri) “**ekonomik**” sıfatı altında toplanıyor. Böylece, kapitalizm dahil tüm sınıflı toplumları kapsayacak olan **politik iktisat disiplininin** ana konusunu da belirlemiş oluyor. *Sömürü ilişkilerinin teşhisi, çözümlenmesi*...

Kapital’den elli beş yıl önce Ricardo’nun aynı disiplin için yaptığı tanıma dönmüş oluyoruz: “Toplam hasıladan sınıflardan her birine tahsis edilecek payları düzenleyen yasaları belirlemek politik iktisadın temel sorunudur”. Şu farkla ki, temel ve talî kavramlar ayrıştırılacak; ayrıntılı kuramsal ve somut incelemelere açılım sağlanacaktır.

Tekrarlamak yararlıdır: Kilit katkı, 1878’de Engels’in kullandığı **ödenmemiş emek** kavramının, “**dolaysız üreticilerin ödenmemiş artık emeğine el koymanın özel ekonomik biçimi**”ne dönüştürülmesidir. Böylece Marx’ın diğer metinlerinde kullandığı; ancak açıklanmayan **üretim ilişkileri** ifadesi doğrudan doğruya tanımlanmış; dolayısıyla kavramsallaşmıştır.

Bu tanımın temeli, tüm toplum biçimleri için ortak olan **artık emek** kavramıdır.

⁵ Güvenç, ss. 61 vd.

Artık emeğin belirlenebilmesi için, bir insan topluluğunun varlığını olduğu gibi sürdürebilmek (fizyolojik ve minimum sosyal gereksinimlerini karşılamak) için gereken *zorunlu emek* kavramı bilinmelidir. Sınıflı toplumların ön koşulu “*artık emek*” içeren, (yani “*artık yaratan*”) ekonomilere geçiştir. Nüfusun çalışabilen ögelerinin harcadığı toplumsal emek zamanının bir bölümü, topluluğun varlığını olduğu gibi sürdürmek için gereken düzeyi aştığı; bunu mümkün kılan bir verimli-lik düzeyi gerçekleştiği zaman bu adım atılmış olur.

Artık emek içeren sınıfsız toplumlar var mıdır? Toprakta ve sürülerde ortaklaşa mülkiyetin (tasarrufun) süregeldiği; aynı zamanda *artık emek* barındıran (artık yaratan) ilk devlet biçimleri bu aşamaya tekabül etmektedir. Marx *Grundrisse*’de, Engels *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*’nde bu toplum biçimlerinde odaklaşan tarih çalışmalarını tartışmış, değerlendirmişlerdir.

Kölelik, ilk artık-emek biçimlerinden biridir. Dolaysız üreticilerden bir bölümünün artık emeğine el koyma olgusu (sömürü) böyle ve sonraki ayrışmalarla başlar; sınıflı topluma geçişi temsil eder. Marx’ın kapitalizm-öncesi bölüşüm/sömürü ilişkilerine değindiği *Kapital Cilt I*, “İlk Birikim” (Bölüm 24)’te, *Grundrisse*’nin “pre-kapitalist ekonomik biçimler” ile ilgili bahislerinde; köylülük sorununu tartıştığı siyaset çalışmalarında tarihsel ve kuramsal çeşitlemeler yer alır.

Daha sistematik, kapsamlı çözümlemeler için, tekrar (ve Engels’in tezgâhından geçmiş olan) *Kapital Cilt III*’e başvurmak gerekecektir. Pre-kapitalist artık-emek biçimleri (ticarî kâr, tefeci faizi ve emek-rant, ürün-rant olarak) bu cildin IV, V, VI ve (kısmen) VII. kısımlarında incelenmiştir.

Bu noktadan sonra “artık emeğe el koymanın özel ve farklı ekonomik biçimleri”nin derinliğine incelenmesi, sınıflanması, giderek alt-sınıflandırmalarla çeşitlenmesi söz konusudur.

Politik iktisadın temel gündemi açısından bir dizi sınıflama ölçütü söz konusudur: Üretim araçları üzerinde tasarruf (mülkiyet veya zilyetlik) biçimleri; artık emeğe el koymanın hukukî egemenlik (devlet gücü) veya piyasa süreçleri dolayısıyla mı gerçekleştiği; temel bölüşüm kategorisinin niteliği (artık emek veya angarya, ürün-rant, para-rant, haraç, vergi, tüccar kârı, faiz, artık değer...); bunlarla bağlantılı olarak sömüren/sömürülen sınıfların kimlikleri...

Bu ölçütlerin bileşkesi sonunda ortaya çıkan yelpaze hakkında *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*’ya dönelim: “Genel hatlarıyla, Asya tipi, antik, feodal ve modern üretim biçimleri, toplumun ekonomik oluşumunun ileri dönemleri olarak nitelendirilebilir.” Bu ifade, üretim ilişkilerinin kavramsal ve tarihsel çeşitliliğinin tümünü kucaklamayı hedeflemiyor. Daha bütüncül bir kavram olan *üretim biçimleri* ve toplumsal oluşumun *ileri dönemleri* ile sınırlıdır.

Bu noktada, *Kapital Cilt III*’ün, pre-kapitalist üretim ilişkilerine dönük zengin bir yelpazeye de açıldığını vurgulamak istiyorum.

Bir örnek vereyim: Pre-kapitalist tüccar ve para-sermayesini (Bölüm 20 ve 36’yı) içeren bir okuma, tarihsel maddeciliğin genel ifadesi ile birleştirilirse, *bir üretim ilişkisi olarak küçük (basit) meta üretiminin tanımlanması* mümkün olmaktadır.

Üretim araçlarına sahip olan ve kendi (aile) emeğiyle piyasa için üretim yapan küçük üreticiler (örneğin köylülük) ile tüketiciler arasında tüccar girebilir. Ayrıca, aynı koşullarda üretim girdilerinin ve ailenin tüketiminin bir bölümünün finansmanı için borçlanma, dolayısıyla *tefecî sermayesi* (veya para-sermaye) gerekebilir. Bu iki durumun sistematik, kalıcı özellikler kazandığı hallerde, üretim süreci içinde dolaysız üreticinin (köylünün) harcadığı emek zamanının bir bölümüne tüccar ve tefecî el koymuş olur. Bu **artık emek** (sömürü), **tüccar kârı**, **tefecî faizi** biçiminde gerçekleşmiş olur.

Bir üretim ilişkisi olarak küçük meta üretimi, bu durumlarda söz konusudur ve egemen üretim biçimine bağımlı, talî konumda varlığını sürdürmüştür.

Marx'ın bu katkılarında yer alan ölçütlerden hareket ederek kapsamlı bir **üretim ilişkileri sınıflamasına** ulaşılabilir. Egemen üretim biçiminin belirlediği bir toplumsal formasyonun içinde birden çok üretim ilişkisinin yan yana var olabilmesi mümkün ve yaygındır.

Bu yazıyı, *Kapital*'in doğrudan doğruya kapitalizmin analizi ile ilgili yapısına ilişkin birkaç gözlem yaparak tamamlamak istiyorum.

Marx 1859'da *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'da, geniş gündeminin sadece bir bölümü olan **kapitalizmin incelenmesi için** öngördüğü tasarımı şöyle özetliyordu: “Burjuva ekonomi sistemini şu sıraya göre ele alıyorum: sermaye, toprak mülkiyeti, ücretli emek, devlet, dış ticaret, dünya piyasası.”

Marx bu tasarımını *Kapital*, Cilt I'de hayata geçirmeye başlamış; ölümünden sonra yayımlanan Cilt II ve III'te ilerletmiş; tamamlamamıştır.

Marx, buralarda kapitalizmi, tarihsel gelişim sürecini izleyerek değil, kuramsal soyutlama aşamaları içinde; soyutlama derecesini adım adım hafifleterek inceliyor.

Başlangıç noktası olarak kapitalist ilişkileri içermeyen bir piyasa (“meta üretimi”) alınıyor. Burada, mübadele değerleri, üretimde içerilen emek miktarları ile belirlenir. **Emek-değer kuramı** önce bu çerçeve içinde ortaya atılır; sonraki aşamalarda da terk edilmeyecektir. Zira, tarihsel maddeciliğin hareket noktası olan **artık-emek** kavramının kapitalizme de taşınması için bu kuram gereklidir. Artık değer, bu sayede emek zamanla ölçülebilecek ve artık-emeğin kapitalizme özgü ifadesi olacaktır.

Sonraki aşamada soyutlama düzeyi hafifletilir. Önce tek bir sektörde çok sayıda kapitalistin ve standart bir teknolojinin geçerli olduğu rekabetçi kapitalizme geçilir. Kapitalistler arasında rekabet içinde gerçekleşen kaynak tahsisi (henüz farklılaşmamış olan) kâr ve sömürü oranlarını eşitleyecektir. Bu aşamaya özgü bunalımlar da bu çerçevede incelenecektir. Bu noktada yayımlanmış biçimi ile *Kapital*, Cilt I'in sonuna geliyoruz.

Daha sonra (üretim ve tüketim araçları üreten) iki temel sektörlü bir kapitalist ekonominin durgun denge ve büyüme koşulları incelenir. “Basit” ve “genişleyen” yeniden üretim modelleri, 20'nci yüzyılda büyüme kuramlarına, planlama uygulamalarına ilham verecektir (*Kapital*, Cilt II).

Bir sonraki aşama, ürün sayıları bakımından ve teknolojik katsayıları (sermayenin organik bileşimleri) farklılaşmış sektörlerden oluşan (ve kâr haddinin tüm eko-

nomi için eşitlendiği) bir yapı içerir. Burada piyasa fiyatları, emek-zamanla ölçülen değerlerden; kârlar artık değerden ayrışır ve bağlantılı sorunlar ele alınır. Kâr oranındaki değişmelerden türeyen bunalımlar tartışılır. İkincil bölüşüm ilişkileri, yani kârların ticaret ve finans sermayesi ile toprak sahipleri (ticarî kârlar, faiz ve rant) arasında paylaşımı bu aşamada ele alınır (*Kapital, Cilt III*).

Kapital'in, kapitalizmin analizi ile sınırlı (ve üç cilde yayılmış) kapsamı burada son buluyor. Marx'ın 1859'da hedeflediği devleti, dış ticareti, dünya ekonomisini de inceleme tasarımı tamamlanamadı. Örneğin tekелci sermaye, emperyalizm ve devletin dönüşümü alanlarına girerek gündemin tamamlanması, genişletilmesi sonraki kuşakların Marksistlerine düştü; düşmektedir.

Öte yandan, tarihsel maddeciliğin, toplumsal sistemlerin hukuk, siyaset, ideoloji alanlarını da kapsadığı unutulmamalı. Böylece, antropoloji, tarih, politik iktisat, sosyoloji, siyaset (devlet) alanlarını inceleyen toplumsal bilimlerin yelpazesinin tümü, Marksist öğretinin de farklı ilgi alanlarını oluşturur.